

Student: Anna Bruijn

Opdrachtgever: Een basisschool

Begeleidend docent: Nathalie Spoelstra

Onderzoek LHBT Lessenserie

Samenvatting

In dit onderzoek heeft de vraag “Hoe kan een lessenserie over seksuele diversiteit ingezet worden in groep 8 van een basisschool om het respectvol omgaan met seksuele diversiteit te stimuleren?” centraal gestaan. Om tot een antwoord te komen is eerst een literatuuronderzoek uitgevoerd, waarin onderzocht is welke onderwerpen een lessenserie over seksuele diversiteit kan bevatten, welke werkvormen ingezet kunnen worden en wat ‘respectvol omgaan met’ eigenlijk betekent. Uit dit onderzoek is naar voren gekomen dat er in de lessen verschillende termen behandeld kunnen worden, zoals homoseksualiteit, heteroseksualiteit, genderexpressie en transgender. Te gebruiken methodes zijn de dialoog als burgerschapsinstrument, de gastles en het theater van de onderdrukking. ‘Respectvol omgaan met’ kan worden uitgelegd als empathie hebben en je positief gedragen door geen geweld te gebruiken of niet te schelden. Om tot dat respect te komen heeft iemand kennis over seksuele diversiteit nodig.

Aan de hand van de ontwerpeisen, opgesteld na gesprekken met de leerkracht en het literatuuronderzoek, is de eerste versie van de lessenserie ontworpen. Hierna zijn de eisen geoperationaliseerd in verschillende deelaspecten, die zijn gemeten aan de hand van een enquête, interview met de leerkracht en interview met een expert. Deze werkwijze heeft voor triangulatie gezorgd. In dit onderzoek is gemeten hoe de lessenserie heeft bijgedragen aan het respectvol omgaan met seksuele diversiteit in de klas en in hoeverre de lessenserie is uit te voeren.

In de lessenserie zijn drie lessen opgenomen, respectievelijk over homo- en heteroseksualiteit, gender en transgender, en respect in het algemeen. In de lessen is afwisselend informatie gegeven, theater uitgevoerd en dialoog gevoerd. Ook zijn er ruimtes voor vragen en verwerkingsopdrachten gecreëerd. Uit de eerste ontwerptest is gebleken dat de theateroefeningen minimaal hebben bijgedragen aan het respectvol omgaan met seksuele diversiteit in de klas. De informatie, dialoog en opdrachten hebben bijgedragen aan het begrip en de interesse in mensen met een andere genderidentiteit of seksuele oriëntatie. De lessen konden binnen de tijd en zonder extra organisatie of problemen gegeven worden. De aangeboden lessen hebben volgens de expert genoeg ruimte voor dialoog gehad, waardoor de kinderen zich in elkaar hebben kunnen inleven. Wel heeft de expert informatie over voornaamwoorden, mensen van kleur en diversiteit, en ruimte aan het begin van een les voor herhaling gemist.

Dat de kinderen hebben aangegeven dat de theateroefeningen niet hebben bijgedragen heeft niet automatisch betekend dat deze niet hebben bijgedragen, omdat de kinderen hun ervaring hebben gedeeld. Er heeft geen observatie plaatsgevonden. Verder kan de operationalisatie van gedrag zoals geen fysiek geweld en buitensluiten van invloed zijn geweest op de uitkomst, omdat deze aspecten nogal zwaar zijn en daarom minder snel zouden voorkomen. Deze studie is geen effectmeting geweest, dus het is niet te zeggen of deze les daadwerkelijk heeft bijgedragen aan het respectvol omgaan met seksuele diversiteit in de klas. Voor een volgend ontwerp is aangeraden de theateroefeningen eruit te halen en informatie over mensen van kleur, voornaamwoorden en diversiteit in het algemeen bij te voegen. Voor een volgend onderzoek is een effectmeting aangeraden. Verder is aangeraden respectvol gedrag anders te operationaliseren en observatie bij te voegen.

Inhoudsopgave

Samenvatting	1
Hoofdstuk 1 Introductie	4
1.1 Gegevens opdrachtgever	4
1.2 Aanleiding en relevantie	4
1.3 Contextanalyse	4
1.4 Probleemstelling	5
1.5 Theoretisch kader	5
Onderwerpen lessenserie	6
Respectvol gedrag tegenover seksuele diversiteit	7
Positief gedrag	7
Kennis	7
Empathie	7
Werkvormen	7
De gastles	7
Dialoog als burgerschapsinstrument	8
Theater van de onderdrukking	9
1.6 Ontwerpprincipes	10
1.7 Dit onderzoek	11
Praktijkonderzoek	11
Hypothese	12
Hoofdstuk 2 Methode	13
2.1 Dataverzameling	13
2.2 Beschrijving van de onderzoeksgroep	13
2.3 Ontwerp	13
Les 1	13
Les 2	14
Les 3	14
2.4 Operationalisatie	14
Enquête	16
Interview leerkracht	17
Interview expert	17
2.5 Procedure afname meetinstrumenten	18
2.6 Data-analyse	19
2.7 Betrouwbaarheid	19
2.8 Validiteit	20
Hoofdstuk 3 Resultaten	21
Enquête	21
Interview leerkracht	23
Stimuleren empathie	23

Stimuleren positief gedrag	23
Uitvoerbaarheid	23
Interview expert	24
Stimuleren empathie	24
Stimuleren positief gedrag	24
Stimuleren kennis	24
Uitvoerbaarheid	24
Hoofdstuk 4 Discussie	25
Conclusie	25
Discussie	26
Aanbevelingen	27
Literatuurlijst	28

Hoofdstuk 1 Introductie

1.1 Gegevens opdrachtgever

Naam school: Een basisschool

De leerkracht van groep 8 heeft de opdracht gegeven.

De basisschool is een dalton basisschool en heeft rond de 450 leerlingen. De school is verdeeld in de onderbouw, middenbouw en bovenbouw met elk een eigen gebouw. De basisschool kent een divers publiek en een brede variatie in uitstroom naar het VO.

1.2 Aanleiding en relevantie

Het SLO heeft voor het primair onderwijs 58 kerndoelen opgesteld. Sinds 2012 hoort bij kerndoel 38 ook seksuele diversiteit: “De leerlingen leren hoofd zaken over geestelijke stromingen die in de Nederlandse multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen, en ze leren respectvol om te gaan met seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit...Daarbij hoort aandacht hebben voor, interesse hebben in en een zeker begrip ontwikkelen voor de opvattingen en identiteit van een ander. De wet regelt dat iedereen gelijkwaardig is en recht heeft op een eigen identiteit” (Bron et al, 2015).

Daarnaast schrijft het SLO dat de begrippen heteroseksualiteit, homoseksualiteit, bisexualiteit genderidentiteit en transgender centraal staan. Daarbij moet de heteronorm, de normalisatie van relaties tussen mannen en vrouwen, aan de orde komen. Leerlingen moeten in contact komen met verschillende identiteiten om de heteronorm te relativiseren. Bewuste en onbewuste weerstanden moeten overwonnen worden (Bron et al, 2015). Uit gesprek met een leerkracht uit groep 8 blijkt dat op het Karrepad geplande aandacht aan seksuele diversiteit ontbreekt.

Dat het belangrijk is hier aandacht aan te besteden blijkt uit cijfers van het Sociaal en cultureel planbureau. Jonge LHBT'ers worden tot vier keer meer gepest (SCP). Lesbische, homo- en bi-leerlingen lopen meer risico op het ervaren van geweld binnen de school dan heteroseksuele leerlingen (Mooij et al. 2012). De helft van de lesbische, homo- en bi-jongeren van wie iemand op de hoogte is van hun seksuele voorkeur, kreeg hierover in het afgelopen jaar een negatieve reactie, van onder meer buurtbewoners, collega's en onbekenden op straat (Kuyper, 2015b). De basisschool is niet de enige school waar nog geen structurele voorlichting is. Zo blijkt uit het 'Zwartboek slechte voorlichting' van het COC dat tussen 2014 en 2016 op meer dan 60% van de scholen geen aandacht werd besteed aan seksuele diversiteit (redactie, 2020). Maar uit onderzoek van het sociaal en cultureel planbureau blijkt dat op scholen waar dit wel wordt gedaan de kinderen na een jaar minder moeite hebben met LHBT'ers. Ook voelden meer leerlingen zich veilig. Een derde van de leerkrachten vond dat de school een veiligere plek was geworden (anders in de klas, 2016).

1.3 Contextanalyse

Volgens een leerkracht van groep 8 wordt op de basisschool seksuele diversiteit soms benoemd wanneer het bijvoorbeeld voorbij komt op het Jeugdjournaal, maar is er verder niets vastgelegd over wat de kinderen moeten leren en hoe. De school werkt niet met geplande leermomenten over

seksuele diversiteit. Naast dat de school wettelijk verplicht is aandacht te besteden aan seksuele diversiteit, is het voor een veilig klassenklimaat in groep 8c belangrijk hier aandacht aan te besteden, omdat één leerling zich openlijk als transgender en één ander zich als panseksueel identificeert, terwijl andere kinderen grappen maken over homo zijn en dit op een negatieve manier gebruiken. In groep 8C mist respect en kennis over LHBT zaken, waardoor kinderen over gaan op plaag en pestgedrag, omdat ze seksuele diversiteit niet begrijpen, wat een negatieve invloed heeft op het welzijn van de kinderen die zich openlijk als LHBT'er identificeren of hier alleen nog maar een beetje met zichzelf over hebben nagedacht. Uit gesprek met deze kinderen blijkt dat zij zich soms alleen en onbegrepen in de groep voelen.

De leerkrachten in de bovenbouw geven aan niet voldoende handvatten of lesmaterialen te hebben, die aansluiten bij de visie van de school en in groep acht ingezet kunnen worden om kinderen te leren respectvol om te gaan met seksuele diversiteit. Om zich als unieke personen op een positieve manier te ontwikkelen is het voor de leerlingen in groep 8 van belang meer te weten over seksuele diversiteit, omdat ze zo meer over hun eigen identiteit te weten komen. Ook moeten de kinderen respectvol leren omgaan met mensen die anders zijn dan zij om zich in de Nederlandse maatschappij te kunnen ontplooien. De leerkrachten zijn op zoek naar een manier om dit thema te normaliseren en op een cultureel sensitieve manier te behandelen, zodat er geen boze ouders voor de deur komen te staan. Onder de leerlingen uit de klas die zich openlijk uitspreken over hun LHBT identiteit heerst een grote mate van noodzakelijkheid om dit thema ter sprake te brengen. Zij geven aan dat veel kinderen niet weten wat LHBT betekent en hier niet serieus genoeg mee wordt omgegaan.

1.4 Probleemstelling

Hoofdvraag: Hoe kan een lessenserie over seksuele diversiteit ingezet worden in groep 8 van hde basisschool om het respectvol omgaan met seksuele diversiteit te stimuleren?

Doel: Het creëren en toepassen van een lessenserie voor groep 8 van de basisschool, die leerlingen respectvol leert omgaan met seksuele diversiteit.

Deelvragen literatuur:

- Welke onderwerpen moeten besproken worden in een lessenserie over seksuele diversiteit voor kinderen in de ontwikkelingsfasen uit de bovenbouw van de basisschool?
- hoe ziet respectvol omgaan met seksuele diversiteit er in de praktijk uit?
- Welke werkvormen kunnen worden ingezet bij een lessenserie over respectvol omgaan met seksuele diversiteit?

1.5 Theoretisch kader

Uit onderzoek van het Nederlands Jeugdinstituut blijkt dat 57 procent van de kinderen tussen de 9 en 12 jaar wel eens verliefd is geweest en dat 44 procent verkering heeft gehad, waarbij de focus voornamelijk ligt op de emotionele band tussen de kinderen (2020). Kinderen in de bovenbouw van de basisschool zijn dus al bezig met hun seksuele oriëntatie, sommige kinderen zullen al verliefd zijn geworden op kinderen van dezelfde gender, maar hebben van huis uit niet geleerd dat dit een optie is. Daarnaast blijkt dat het duidelijk wordt voor kinderen tussen hun tiende en dertiende jaar of hun atypische gender expressie stand houdt en zij zich daadwerkelijk identificeren als transgender (Nederlands Jeugdinstituut, 2020). Ook wordt aan het begin van de puberteit de seksuele oriëntatie

voor een kind duidelijker. Het is belangrijk deze gevoelens serieus te nemen en niet af te wijzen, omdat afwijzing van deze gevoelens emotionele en sociale problemen met zich mee kan brengen (Nederlands Jeugdinstituut, 2020). In deze leeftijdscategorie draait seksuele diversiteit vooral om gevoelens en relaties, en zeer weinig om seksuele relaties, daar hebben de meeste kinderen nog weinig mee.

Onderwerpen lessenserie

Tijdens de lessen is het het belangrijkste om de kinderen uit te leggen over een paar verschillende oriëntaties en mogelijkheden. Om hierover met kinderen te kunnen praten is het belangrijk dat er een aantal termen worden uitgelegd. Want wanneer kinderen weten dat de woorden bestaan, kunnen de kinderen onderling en tijdens de lessen met elkaar hierover praten. Daarom hebben verschillende organisaties lesmateriaal en uitleg beschikbaar gesteld om seksuele diversiteit aan kinderen te kunnen uitleggen.

Een belangrijke bron voor informatie over seksuele diversiteit is het COC Nederland. Dit is de belangenvereniging voor LHBT zaken in Nederland en bestaat sinds 1949. COC Nederland zet zich op allerlei fronten in om de LHBT emancipatie in Nederland te vergroten en heeft daarbij ook een afdeling die zich specifiek inzet voor voorlichting van kinderen en jongeren (COC Nederland, 2020).

Het curriculum van het COC krijgt vaak een update en is daarmee zeer relevant. De termen die het COC aan kinderen voorlegt passen daarmee binnen het tegenwoordig bestaande kader van seksuele diversiteit. Volgens het COC is het goed voor leerlingen om over verschillende termen te leren. Sekse, gender en seksuele oriëntatie kunnen eigenlijk niet los van elkaar worden gezien. Wanneer er gesproken wordt over seksuele diversiteit wordt dit vaak verbonden met de term LHBT. LHBT staat voor lesbiennes, homoseksuelen, biseksuelen en transgenders. Lesbiennes zijn vrouwen die op vrouwen vallen, homoseksuelen zijn mannen die op mannen vallen, en biseksuelen vallen op meer dan een gender. Transgenders zijn mensen van wie de genderidentiteit niet matched met welke sekse ze bij geboorte hebben gekregen, wat tegenover cisgender staat, wanneer jouw gender identiteit juist wel matched met de sekse die je gekregen hebt bij de geboorte. Dit kan betekenen dat iemand zich identificeert als man, maar bij de geboorte het etiket vrouw heeft gekregen, of net andersom. Ook zijn er mensen die zich identificeren als non-binair, wat inhoudt dat ze zich geen man of vrouw voelen. Er is dus een grote diversiteit aan identiteiten als het gaat om seksualiteit en gender. Daarnaast zijn er een aantal termen op een schaal: je genderidentiteit, seksuele oriëntatie, sekse, en gender expressie. Deze liggen vaak tussen het mannelijke en het vrouwelijke in. Iemand kan zich dus vrouw voelen, op vrouwen vallen, mannelijk geboren zijn, en zich niet mannelijk of vrouwelijk kleden (GSA netwerk).

Naast deze termen is het ook belangrijk dat de kinderen seksuele diversiteit in de context van de maatschappij begrijpen. Er is een reden waarom wij specifiek voor seksuele identiteit respect moeten leren hebben, er is namelijk maatschappelijk gezien minder respect voor seksuele diversiteit. Zo wordt bijvoorbeeld een derde van de transgenders maandelijks beledigd vanwege het transgender-zijn en heeft 43% in het afgelopen jaar ten minste een gewelddadig incident meegemaakt (Butter, 2017). Het helpt om hier aandacht aan te besteden, maar ook juist om daarbij te noemen dat disrespect niet wordt getolereerd, om te laten weten dat dit niet de norm is. Sinds

2001 is het huwelijk in Nederland opengesteld voor mensen van hetzelfde geslacht, wat betekent dat bij wet LHBT'ers als gelijken van hetero's worden gezien (Butter, 2017).

Respectvol gedrag tegenover seksuele diversiteit

Volgens de van Dale betekent respect “eerbied, ontzag: *respect hebben voor iem.*; *uit respect voor* uit eerbied voor” (Respect, Van Dale). Respectvol is hiervan afgeleid en betekent dus zoets als ‘op een eerbiedige manier omgaan met...’.

Positief gedrag

‘Het respectvol omgaan met’ is een houding tegenover een doel of situatie en gaat om specifiek gedrag. ‘De wettelijk vastgelegde *waarde* van het woord ‘respect’ is dat iedereen in zijn waarde moet worden gelaten en recht heeft op een veilige omgeving. De wettelijk vastgelegde *norm* is dat discriminatie, buitensluiting, fysiek en verbaal pesten en geweld niet geaccepteerd zijn.’ (aandacht voor seksuele diversiteit, 2016) Binnen de klassensetting is dit nog steeds erg breed. Hoe respect tot uiting komt verschilt per instelling.

Kennis

Dankmeijer (2014) schreef in een handreiking voor Edudivers over seksuele diversiteit: “Kennis is soms een voorwaarde voor effectief gedrag, maar alleen als die kennis echt nodig is om een nieuwe houding of gedrag te verwerven.” Om respectvol te kunnen leren omgaan met seksuele diversiteit moeten de leerlingen weten wat seksuele identiteit precies inhoudt. Het respectvol leren omgaan met dit curriculum komt vooral tot uiting door de toegepaste methoden om deze zaken bespreekbaar te maken.

Empathie

Bij respect hoort aandacht hebben voor, interesse hebben in en een zeker begrip ontwikkelen voor de opvattingen en identiteit van een ander. De wet regelt dat iedereen gelijkwaardig is en recht heeft op een eigen identiteit (Bron et al, 2015). Volgens Edudivers is een van de weinig wetenschappelijk onderzochte effectieve manieren om respectvolle omgang met seksuele diversiteit te stimuleren het opwekken van empathie bij kinderen. Het gaat hier dan vooral om het creëren van medeleven en eigenlijk niet over overdracht van kennis of het wegnemen van vooroordelen (EduDivers, 2017).

Werkvormen

Er zijn verschillende bestaande methodes en werkvormen, die kunnen worden ingezet voor lessen over seksuele diversiteit. Hieronder worden er drie beschreven, de gastles, de dialoog, en het theater van de onderdrukking.

De gastles

Het COC heeft naast veel informatie voor jongeren op websites ook gastdocenten die op scholen kunnen komen spreken. Het voordeel van deze methode is dat kinderen in aanraking komen met volwassenen die zelf uit de kast zijn, dus horen ze naast de informatie over seksuele diversiteit ook een persoonlijk verhaal (voorlichting in de klas). Deze persoonlijke verhalen kunnen helpen bij de kinderen een vorm van empathie aan te wakkeren. COC-woordvoerder Jan-Willem de Bruin zegt in

het artikel 'Rutgers: 1 op 3 basisscholen geeft geen les over homoseksualiteit' tegen de NOS: "Aan het eind van de les vinden de kinderen homoseksualiteit dan misschien nog steeds raar, maar hebben ze wel meer empathie voor de ander gekregen en snappen ze beter dat iederéén zichzelf wil kunnen zijn. Dat is al een stap" (NOS, 2020).

Echter het nadeel van deze methode is dat deze niet structureel kan worden toegepast in de klas, vaak om een eenmalige actie gaat en door kinderen kan worden gezien als iets dat alleen van buiten komt en niet speelt binnen de klas. Er is tot nu toe weinig onderzoek gedaan naar deze manier van werken binnen het primair onderwijs. Wel heeft Henriette Boersma (2013) onderzoek gedaan naar de lesmethode 'Homo in de klas'. Deze lessenreeks, ontworpen voor leerlingen in de derde klas van het voortgezet onderwijs, bestaat uit twee lessen, waarvan de tweede een gastles betreft van een christelijke homo. Deze lesmethode is ook specifiek gericht op het protestant-christelijk onderwijs, een doelgroep waar LHBT zaken nog steeds gevoelig kunnen liggen. Uit Boersma's onderzoek blijkt dat 23% van de leerlingen een jaar na de lessen nog steeds onthouden heeft dat de gastles hun houding tegenover homoseksualiteit heeft veranderd en 10% van alle leerlingen heeft een sterkere mate van begrip gekregen voor homoseksuelen. Daarbij moet wel gezegd worden dat het niet bewezen is dat dit ook daadwerkelijk gebeurd is door de gastles (Boersma, 2013).

Dialoog als burgerschapsinstrument

Een andere methode die wel structureel kan worden toegepast is Dialoog als burgerschapsinstrument (de Graaf et al, 2016). Er heerst in de klas vaak veel emotie bij burgerschap onderwerpen. Dit komt onder andere door het botsen van fundamentele waarden. Volgens deze methode is het belangrijk voor de kinderen om te bepalen waar ze zelf staan. Dit moet de leerkracht zelf ook doen (de Graaf et al, 2016). Deze methode bestaat uit drie fases: leerlingen uitnodigen voor dialoog, leerlingen nemen verschillende perspectieven in, en als laatste de gezamenlijke reflectie.

In fase 1 nodig je leerlingen uit voor dialoog en stel je je kwetsbaar op als leerkracht. Stel daarbij duidelijk grenzen voor jezelf en de anderen. Tijdens deze fase worden elementen van de socratische gespreksmethode gebruikt. Een socratisch gesprek is een gesprek waarbij het niet gaat om het verdedigen van je eigen mening, maar waar er gezamenlijk als groep gekeken gaat worden naar een onderwerp en situatie. De mening van de andere deelnemers scherpt de mening van jezelf. Binnen deze methode leren deelnemers goed te luisteren en vragen te stellen over feiten in plaats van beweringen (*Dossier socratisch gesprek*, 2021).

In fase twee staan leerlingen centraal en doet de leerkracht een stapje terug. Randvoorwaarde hierbij is dat er een veilige sfeer in de klas heerst. Dit is niet automatisch zo geregeld en het zal erg per klas verschillen of die veilige sfeer al bestaat of dat er eigenlijk meerdere sessies moeten worden gehouden om te werken aan het respect. fase drie bestaat uit reflectie van de dialoog (de Graaf et al, 2016).

Aan de ene kant zorgt deze methode voor meer begrip voor de ander bij burgerzaken, maar daarvoor is al wel een randvoorwaarde van respect nodig. Je kan dus niet bij nul beginnen. Dit betekent dat in een klas waar niet elk kind respectvol kan omgaan met LHBT zaken of sowieso niet respectvol kan praten in een discussie over burgerzaken dit sneller zal zorgen voor onveilige situaties. Verder staat bij deze methode niet de houding en het gedrag centraal, maar de inhoud van de dialoog. Wel is er

de mogelijkheid meer empathie te creëren hoe vaker deze methode wordt toegepast, omdat kinderen oefenen met het respectvol praten over onder andere seksuele diversiteit.

Theater van de onderdrukking

Een derde methode is een ongebruikelijke methode. Het theater van de onderdrukking van Boal kan worden ingezet om een lessenreeks te faciliteren. Uit Fins onderzoek blijkt dat het inzetten van drama in een klassensetting kan zorgen voor betere sociale contacten tussen leerlingen en minder pestgedrag (Joronen et al, 2011). Kinderen werken tijdens deze lessen coöperatief en experimenteel, zo kunnen ze oefenen met hun gedrag, gedachten en emoties in een veilige setting (redactie, 2017). Door een lessenreeks aan te bieden over het respectvol omgaan met seksuele diversiteit in een drama setting kunnen kinderen hun eigen gedrag, gedachten en emoties rond het thema onderzoeken bij zichzelf en als klas.

Theater van de onderdrukking is bedacht door Augusto Boal, die er in 1974 een boek over schreef naar aanleiding van zijn eigen ervaring als regisseur in Brazilië (Boal). Hij kwam tot de conclusie dat het theater dat hij kende te weinig democratisch was, met het theater van de onderdrukking maakte hij daar een einde aan. Deze methode ging daarna de hele wereld over.

Deze vorm van theater begint in een workshop, waarbij iedereen deelneemt. Deze workshops worden gefaciliteerd door een persoon, de joker genoemd. De verschillende oefeningen leiden uiteindelijk vaak tot forum theater of beeldtheater. Bij beeldtheater maken de deelnemers beelden over sociale situaties, waarbij vele interpretaties mogelijk zijn. Door deze beelden kan je daarna de dialoog aangaan. Of nog beter, door deze beelden wordt duidelijk waar de onderdrukking zit en hoe die geholpen kan worden (Boal). Met kinderen uit groep 7 en 8 is het al goed mogelijk om deze techniek te gebruiken, zolang de situaties dicht bij huis zijn en niet te abstract. Theater van de onderdrukking houdt zich bezig met specifieke lokale problemen. Het wordt geïnspireerd door lokale problemen en stelt een manier voor waarop de mensen die de lokale problemen ervaren ook degene zijn die de problemen oplossen (Midha, 2010). Dit is relevant voor een lessenserie waarbij het respect voor seksuele diversiteit creëren het doel is, omdat kinderen door deze theater methode uitgenodigd worden het 'probleem' van seksuele diversiteit als hun eigen 'probleem' te zien. Het is makkelijk om seksuele diversiteit te zien als iets van de ander. Het is makkelijk om te zeggen dat je seksuele diversiteit respecteert, maar het gaat een stapje verder wanneer dit daadwerkelijk ervaren wordt in de klas. Door theater in te zetten wordt het empathisch vermogen uitgelokt en kunnen de kinderen hiermee oefenen. Wanneer kinderen beseffen dat het iets van henzelf is kunnen ze ook daadwerkelijk hun eigen gedrag aanpassen.

Voordat een leerkracht deze methode kan gebruiken zijn er een aantal zaken die voorbereid moeten worden, mentaal en fysiek. Midha (2010) beschrijft een aantal belangrijke voorwaarden en tips voor leerkrachten om met het theater van de onderdrukking in onderwijssetting bezig te gaan. De meest relevante beschrijf ik hieronder.

Ten eerste moet de ruimte waar de lessen gegeven worden van te voren voorbereid worden, de leerkracht moet er zijn geweest en de leerlingen er welkom heten. Daarnaast is het belangrijk ook veel ruimte te maken voor gesprek. Tijdens de lessen kunnen oefeningen voor sommige kinderen emotioneel zijn of moeilijk. Het is daarom belangrijk met de kinderen te bespreken wat er is gebeurd

en wat dit betekent. Begin met de emotie vragen. Hoe was dat voor jou? Hoe voelde jij je toen je dat zag, hoorde, deed? Daarna hebben we het over de gedachten: welke gedachtes kwamen er bij jou op toen je dat zag/hoorde/deed? Welke verbindingen merkte je op? Je kan doorvragen: hoe weet je dit? Kan je dat verder uitleggen? Hoe beïnvloedt dat ons leven en onze relaties? Wat kan de geschiedenis hierachter zijn (Midha, 2010)?

Tijdens de bespreking is het van belang om kinderen aan te moedigen mild voor elkaar te zijn. Ook is het belangrijk kinderen te parafraseren en persoonlijke emoties te beschrijven. Moedig de kinderen aan hun emoties te ervaren alsof ze er zelf een toeschouwer van zijn. Wees je zelf ook bewust van je eigen emoties en oordeel niet. Merk ze alleen op. Vat op bepaalde momenten samen wat de groep heeft gezegd als collectief. En beschouw met verschillende perspectieven. Persoonlijke reflectie op het proces is ook belangrijk. Na een les is het daarom goed om een verwerkingsopdracht mee te geven in de vorm van een stuk schrijven of tekenen (Midha, 2010).

Een les met theater van de onderdrukking kan ingedeeld worden in vier delen. Je begint met een warming up, om de kinderen in de juiste energie te krijgen. Daarna doe je twee activiteiten die uit het boek *Games for actors and non-actors*, van Boal (2005) komen. Na de twee activiteiten komt de nabeschouwing en dialoog met de kinderen over wat ze net gedaan hebben. De les eindigt met een snelle een tot twee minuten durend eindspel (Midha, 2010).

1.6 Ontwerpprincipes

Naar aanleiding van een gesprek met de leerkracht en het literatuuronderzoek zijn de volgende ontwerpprincipes naar voren gekomen voor de lessenserie, beschreven in de volgende tabel.

Ontwerpeisen	verantwoording
1. lessenserie bestaat uit drie lessen	leerkracht: structurele aandacht helpt leerdoel SLO te bereiken, maar vanwege tijdgebrek binnen uitvoering curriculum zijn meer dan drie sessies niet haalbaar. EduDivers: <i>Houdingseffect</i> ontstaat niet na een uurtje voorlichting, hiervoor zijn meerdere sessies nodig (2017).
2. de lessen sluiten aan op kerndoel 38, met focus op het respectvol leren omgaan met seksuele diversiteit	leerkracht: behoefte aan lessenserie gebaseerd op dit leerdoel om te kunnen focussen op houding en gedrag in de klas. SLO kerndoel 38: De leerlingen leren hoofdzaken over geestelijke stromingen die in de Nederlandse multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen, en ze leren respectvol om te gaan met seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit (Bron et al, 2015). De focus tijdens deze lessen ligt op het onderdeel van seksuele diversiteit.
3. methode met focus op uitnodigen tot empathie	EduDivers: Het aanspreken van empathie is een bewezen effectieve methode voor het creëren van respect met betrekking tot seksuele diversiteit (2017).

4. methode met gebruik theatrale werkvormen van het theater van de onderdrukking	Uit Fins onderzoek blijkt dat het inzetten van drama in een klassensetting kan zorgen voor betere sociale contacten tussen leerlingen en minder pestgedrag (Joronen et al, 2011). Kinderen werken tijdens deze lessen coöperatief en experimenteel, zo kunnen ze oefenen met hun gedrag, gedachten en emoties in een veilige setting (redactie, 2017). theater van de onderdrukking wordt geïnspireerd door lokale problemen en stelt een manier voor waarop de mensen die de lokale problemen ervaren ook degene zijn die de problemen oplossen (Midha, 2010).
5. na iedere les ruimte voor verwerking en dialoog	Persoonlijke reflectie op het proces belangrijk voor de ontwikkeling in gedrag. Na een les is het daarom goed om een verwerkingsopdracht mee te geven in de vorm van een stuk schrijven of tekenen (Midha, 2010). Daarnaast is het belangrijk ook veel ruimte te maken voor gesprek. Tijdens de lessen kunnen oefeningen voor sommige kinderen emotioneel zijn of moeilijk. Het is daarom belangrijk met de kinderen te bespreken wat er is gebeurd en wat dit betekent (Midha, 2010).
6. uitvoerbaar zonder extra budget of organisatie.	leerkracht: geen ruimte in budget voor benodigdheden of aankopen materialen.

1.7 Dit onderzoek

Uit het literatuuronderzoek komt naar voren dat om het respectvol omgaan met seksuele diversiteit te ondersteunen verschillende methodes kunnen worden ingezet. Een daarvan is het theater van de onderdrukking. Daarnaast zijn dialogen en gastlessen ook mogelijke methodes. ‘Respectvol omgaan’ kan worden onderverdeeld in twee aspecten: gedrag en kennis. Kennis verwerven kan het begrip vergroten en theaterwerkvormen kunnen gedrag positief beïnvloeden. Binnen de lessen kunnen volgens het COC Nederland verschillende termen aan bod komen, die horen bij de LHBT kennis. Hierop gebaseerd zijn de ontwerpeisen van de lessenserie opgesteld. Naar aanleiding van de ontwerpeisen en het literatuuronderzoek zijn de volgende praktijkonderzoek vragen opgesteld.

Praktijkonderzoek

1. Hoe heeft de lessenserie bijgedragen aan het respectvol omgaan met seksuele diversiteit in de klas?
2. In hoeverre is de lessenserie uitvoerbaar in groep 8 op de basisschool?

3. Expert > In hoeverre denkt u dat deze lessenserie gaat bijdragen aan het respectvol leren omgaan met seksuele diversiteit in de klas en is het uitvoerbaar?

Hypothese

Deze lessenserie zal bijdragen aan het bespreekbaar maken van seksuele diversiteit en de kinderen manieren aanreiken om met elkaar over het thema te praten. De lessenserie zal het empathisch vermogen van de kinderen aanspreken en ze zullen respectvoller omgaan met seksuele diversiteit. Daarnaast zullen de kinderen kennis vergaren over de termen in de LHBT afkorting, maar ook over de betekenis van gender, genderexpressie en genderidentiteit.

Hoofdstuk 2 Methode

2.1 Dataverzameling

Voor dit onderzoek wordt kwalitatieve en kwantitatieve data verzameld. De kwalitatieve data komt voort uit twee interviews. Het interview met de expert zal los van de lessenserie plaatsvinden. Het tweede interview zal met de leerkracht van groep acht gehouden worden. Deze leerkracht zal tijdens de lessenserie aanwezig zijn en extra ondersteuning bieden om te zorgen voor een veilig klassenklimaat tijdens de lessenserie. Deze twee professionals zijn beide in staat de lessenserie te analyseren. Omdat dit maar om twee mensen gaat is de keuze voor een kwalitatief interview het meest voor de hand liggend.

Een week na de lessenserie zal ook de enquête worden afgenomen onder schooltijd. De enquête bestaat uit kwantitatieve en kwalitatieve vragen voor de 21 leerlingen. Vanwege het feit dat het om 21 respondenten gaat is het niet haalbaar om elke vraag kwalitatief te analyseren, daarom zijn een aantal vragen kwantitatief. Echter, om inzicht te krijgen in welke termen de kinderen kennen en wat de kinderen na de lessenserie wel en niet weten, zijn dit open vragen, waardoor kwalitatief geanalyseerd moet worden.

2.2 Beschrijving van de onderzoeksgroep

De 21 leerlingen van groep 8 van de basisschool identificeren zich als jongens, meisjes, en non-binair. Daarnaast identificeren de meeste kinderen zich als heteroseksueel. Één meisje noemt zichzelf panseksueel. Een andere jongen noemt zichzelf biseksueel. Alle kinderen hebben een leeftijd van 11 of 12 jaar. De meeste kinderen spreken thuis Nederlands, vier kinderen spreken thuis een andere taal dan Nederlands.

De leerkracht van de groep identificeert zichzelf als man en als heteroseksueel. Hij is getrouwd met een vrouw, heeft twee kinderen en is 42 jaar oud. In zijn werk heeft hij geen aandacht besteed aan de LHBT gemeenschap. Wel heeft hij een aantal LHBT vrienden en geeft zelf aan een respectvolle houding naar de LHBT gemeenschap belangrijk te vinden.

De expert van het COC is de assistent coördinator onderwijs en ondersteunt de programma's over onderwijs binnen COC. Hij assisteert dus bij projecten voor de LHBT gemeenschap op scholen en is hierin gespecialiseerd. Hij werkt sinds maart bij het COC en deed hier zijn stage.

2.3 Ontwerp

Voor het volledige ontwerp zie bijlage 1.

Les 1

10 min	Fase 1: uitleggen doel: respectvol leren omgaan met seksuele diversiteit. De regels binnen de klas worden herhaald
10 min	Fase 2: Warming up: machine of rhythms
15 min	Fase 3: uitleg LHB.

	+ <i>ervaring leerkracht</i> : Daarna tijd voor vragen (met vingers, nog niet anoniem)
20 min	Fase 4: levende standbeelden maken rond het thema LHB
5 min	Fase 5: uitleg verwerkingsopdracht; keuze van verwerking: poster, verhaal, vlog, blog, of dagboekfragment
1 min	fase 6: afsluiting in staande kring

Les 2

10 min	Fase 1: warming up: door de ruimte lopen
15 min	Fase 2: transgender uitgelegd, eerst filmpje coc kijken
15 min	Fase 3: genderrollen+expressie: Image of the world: figuren met lichamen-wat is er, hoe ervaren wij gender?
15 min	Fase 4: Hoe was deze oefening? Wat voel je nu? Wat heb je geleerd over je eigen gender?
10 min	Fase 5: Welke vragen blijven? Post-it Daarna introductie doos met gleuf.
1 min	fase 6: afsluiting in staande kring

Les 3

10 min	fase 1: warming up: beschermer
15 min	Fase 2: Informatie van leerlingen aan de hand van de vragen. Gepresenteerd.
15 min	Fase 3: sculptuur: situatie waarin we ons niet gerespecteerd voelen
15 min	Fase 4: dialoog: Wat is respect voor ons?
5 min	Fase 5: uitleg verwerkingsopdracht: zelfportret: tekening van jezelf
1 min	fase 6: afsluiting in staande kring

2.4 Operationalisatie

Het 'respectvol omgaan met' wordt voor dit onderzoek opgedeeld in drie kernbegrippen. Het respectvol omgaan met seksuele diversiteit bestaat uit respectvol gedrag, het empathisch vermogen en kennis over seksuele diversiteit. Om te kijken hoe het empathisch vermogen en het gedrag terugkomen in de lessenserie is de lessenserie in drie onderdelen opgedeeld: de dialoog en verwerkingsopdrachten, de aangeboden informatie en de theaterwerkvormen. Deze onderwerpen worden voorgelegd aan de leerkracht, expert en de leerlingen. Deze verdeling zorgt voor het inzichtelijk krijgen welke onderdelen van de lessenserie aan welke kernbegrippen bij het doel hebben

bijgedragen. Om te kijken hoe deze lessenserie in deze vorm bijdraagt aan kennis worden een aantal begrippen zoals hierboven beschreven getoetst in de enquête voor de leerlingen. Daarnaast wordt deze vraag aan de expert voorgelegd.

Het andere doel is of de uitvoerbaarheid binnen drie lessen en zonder extra budget en organisatie georganiseerd kan worden en of de opdrachten helder en taakgericht geformuleerd zijn. Deze vragen zullen aan de leerkracht van de groep en de expert voorgelegd worden.

Doel	kernbegrip	deelaspecten	items
stimuleren respectvolle omgang met seksuele diversiteit in de klas	stimuleren empathie rond seksuele diversiteit	onderstaande aspecten binnen de lessenserie stimuleren wel/niet de interesse in de verschillen tussen de seksuele en/of gender identiteiten van een ander: -verwerkingsopdrachten en dialogen -aangeboden informatie -theaterwerkvormen Onderstaande aspecten binnen de lessenserie stimuleren de leerlingen wel/niet tot het inleven in de ervaringen die andere kinderen hebben rond hun seksuele oriëntatie en/of genderidentiteit. -De verwerkingsopdrachten en dialogen -De aangeboden informatie -De theaterwerkvormen	-enquête leerlingen -interview leerkracht -interview expert
	stimuleren positief gedrag	-onderstaande aspecten van de lessenserie dragen wel/niet bij aan het reduceren van schelden met LHBT termen in de klas. -De theaterwerkvormen -De verwerkingsopdrachten en dialogen -De aangeboden informatie -onderstaande aspecten van de lessenserie dragen wel/niet bij aan het reduceren van buitensluiting en fysiek geweld in de klas. -De theaterwerkvormen -De verwerkingsopdrachten en dialogen -de aangeboden informatie	-enquête leerlingen -interview leerkracht -interview expert
	stimuleren kennis	-De kinderen weten wel/niet wat de volgende termen betekenen: -genderidentiteit -seksuele oriëntatie -seks -genderexpressie -heteroseksualiteit -homoseksualiteit -biseksualiteit -transgender -De lessenserie stimuleert wel/niet het	-enquête leerlingen -interview expert

		nadenken over de eigen genderidentiteit en/seksuele oriëntatie.	
uitvoerbaar zonder extra budget of organisatie.	praktische uitvoering	-drie lessen worden uitgevoerd zonder/met extra organisatie en budget. -opdrachten zijn wel/niet taakgericht en helder	-Interview leerkracht

Enquête

Door het afnemen van de enquête ontstaat een representatief beeld over de bijdrage van de verschillende aspecten aan de stimulatie van het respectvol omgaan met seksuele diversiteit. De enquête zal bestaan uit twee secties. In de eerste sectie wordt gevraagd naar hoe de lessenserie respectvol gedrag stimuleert. Voor dit onderzoek is het respectvolle gedrag geoperationaliseerd in vier onderdelen: interesse, begrip, minder schelden, en minder geweld en buitensluiting. In de tweede sectie wordt gevraagd naar specifieke kennis over concepten en over de leerlingen zelf. In de tabel hieronder zijn de vragen gekoppeld aan het kernbegrip en deelaspect. Voor een volledige invulling met antwoorden en deelaspecten, zie bijlage 4.

sectie 1: respectvol gedrag	
vragen	kernbegrip
Door deze lesonderdelen ben ik meer geïnteresseerd geraakt in volwassenen en kinderen met een andere seksuele identiteit of een andere genderidentiteit dan ikzelf:	stimuleren empathie
Door deze lesonderdelen begrijp ik kinderen en volwassenen met een andere seksuele oriëntatie of genderidentiteit beter	
Door deze lesonderdelen wordt er nu in de klas minder gescholden met LHBT woorden(bijvoorbeeld: homo)	positief stimuleren gedrag
Door deze lesonderdelen wordt er nu in de klas minder geweld gebruikt en buitengesloten	
sectie 2: kennis	
Ik denk door de lessenserie meer na over mijn eigen seksuele oriëntatie of genderidentiteit	stimuleren kennis
Wat versta je onder:	
-genderidentiteit	
-seksuele oriëntatie	
-seks	
-genderexpressie	
-heteroseksualiteit	

-homoseksualiteit	
-biseksualiteit	
-transgender	

Interview leerkracht

Het interview met de leerkracht bestaat uit open vragen. De interviewer kan ook vervolgvragen stellen. Van te voren zijn de volgende interviewvragen vastgesteld, zoals in de linkerkolom te vinden. In de rechterkolom staan de deelaspecten waar deze vragen aan gekoppeld zijn.

In hoeverre stimuleert de lessenserie de interesse van de leerlingen in de ervaring van de seksuele oriëntatie of genderidentiteit van een ander?	stimuleren empathie
In hoeverre stimuleert de lessenserie de leerlingen tot het inleven in de ervaringen die andere kinderen hebben rond hun seksuele oriëntatie en/of genderidentiteit?	
In hoeverre heeft de lessenserie bijgedragen aan reductie van schelden met LHBT termen in de klas?	positief stimuleren gedrag
In hoeverre heeft de lessenserie bijgedragen aan het reduceren van buitensluiting en fysiek geweld in de klas?	
In hoeverre zijn de opdrachten en werkvormen taakgericht en helder?	praktische uitvoering
In hoeverre kunnen de drie lessen worden uitgevoerd zonder extra organisatie en budget?	
Zijn er nog onderdelen of aspecten die aan deze lessenserie ontbreken?	

Interview expert

Het interview met de expert wordt los van de uitvoering van de lessenserie uitgevoerd en de feedback op de lessenserie is gebaseerd op het geschreven ontwerp. Dit is een interview met open vragen, waar de interviewer ook vervolgvragen kan stellen. Van te voren zijn de volgende interviewvragen vastgesteld, zoals in de linkerkolom te vinden. In de rechterkolom staan de deelaspecten waar deze vragen aan gekoppeld zijn.

In hoeverre zal de ontworpen lessenserie de leerlingen over de eigen genderidentiteit en/of seksuele oriëntatie laten nadenken?	stimuleren kennis
In hoeverre zal de ontworpen lessenserie bijdragen aan de kennis over de volgende termen: -genderidentiteit -seksuele oriëntatie	

-seks -genderexpressie -heteroseksualiteit -homoseksualiteit -lesbinne -biseksualiteit -transgender	
In hoeverre stimuleert de ontworpen lessenserie de interesse van de leerlingen in de ervaring van de seksuele oriëntatie of genderidentiteit van een ander?	stimuleren empathie
In hoeverre stimuleert de ontworpen lessenserie de leerlingen tot het inleven in de ervaringen die andere kinderen hebben rond hun seksuele oriëntatie en/of genderidentiteit?	
In hoeverre zal de lessenserie bijgedragen aan reductie van schelden met LHBT termen in de klas?	stimuleren positief gedrag
In hoeverre zal de lessenserie bijgedragen aan het reduceren van buitensluiting en fysiek geweld in de klas?	
Zijn er nog onderdelen of aspecten die aan deze lessenserie ontbreken?	

2.5 Procedure afname meetinstrumenten

De enquête voor leerlingen wordt een week na de uitvoering van de lessenserie afgenomen. In een aparte ruimte naast het klaslokaal staan drie computers opgesteld. Deze computers zijn zo opgesteld dat de kinderen elkaars antwoorden niet kunnen zien. Dit waarborgt de anonimiteit van de kinderen. Per drie komen de kinderen naar het lokaal toe. De enquête staat voor ze klaar. De enquête wordt gemaakt met een Google form, waarbij telkens een link wordt gebruikt die niet te herleiden is naar een specifiek kind. De onderzoeker legt uit dat de kinderen een enquête gaan doen: “Je krijgt er geen cijfer voor en er is geen goed of fout antwoord. Probeer zo eerlijk mogelijk te antwoorden. Tijdens de enquête mogen vragen gesteld worden aan mij als je een vraag niet begrijpt. Je mag niet hardop overleggen met de andere kinderen. De enquête is anoniem, wat betekent dat ik alle antwoorden van de klas wel kan zien, maar ik weet niet wie welk antwoord heeft gegeven. Als je klaar bent druk je op verzenden en ga je terug naar de klas.” Tijdens de enquête is de onderzoeker in de ruimte om er op toe te zien dat de kinderen niet met elkaar overleggen en om vragen over de vraagstelling te beantwoorden. De kinderen krijgen net zo lang als zij nodig hebben om de vragen te beantwoorden.

Het interview met de leerkracht wordt een week na het uitvoeren van de lessenserie gevoerd. Hierbij zijn de onderzoeker en leerkracht van groep 8C betrokken, in de schoolsetting, waarbij voor de rest niemand aanwezig is. De leerkracht krijgt de instructie zo eerlijk mogelijk te antwoorden op de vragen. Het interview zal met toestemming van betrokkene worden opgenomen en op een later moment getranscribeerd.

Het interview met de expert wordt na of in dezelfde weken als de lessenserie gevoerd. De expert krijgt twee weken voor het interview het ontwerp van de lessenserie toegestuurd, zodat hij deze

voor het interview kan doornemen. Dit interview zal wegens Covid-19 via Microsoft Teams plaatsvinden. Aanwezig zullen zijn de geïnterviewde en de onderzoeker. De geïnterviewde krijgt de instructie zo eerlijk mogelijk te antwoorden op de vragen. De expert heeft tijdens het gehele interview de mogelijkheid vragen te stellen aan de onderzoeker. Het interview zal met toestemming van de betrokkene worden opgenomen en op een later moment getranscribeerd.

2.6 Data-analyse

De gesloten vragen van het eerste deel van de enquête worden geanalyseerd door op te tellen hoe vaak een antwoord gegeven wordt, daarna worden de aantallen omgezet in procenten. Deze worden in een grafiek gezet. Daarnaast wordt gecategoriseerd hoeveel leerlingen hebben aangegeven dat één of meer onderdelen van de lessenserie voor meer respect heeft gezorgd.

Deel 2 van de enquête wordt inductief gecodeerd per vraag, door de antwoorden per vraag te categoriseren. Daarna worden de categorieën naast de betekenis van de term gelegd om te bepalen welke categorieën ongeveer hetzelfde zijn als de uitgelegde term. Deze categorieën worden per vraag bij elkaar opgeteld, waardoor per vraag duidelijk wordt hoeveel kinderen de term kennen. Daarnaast worden opvallendheden die vaker voorkomen genoteerd om andere patronen te ontdekken.

De interviews met leerkracht en expert worden beide op dezelfde manier geanalyseerd. In de getranscribeerde interviews krijgen alle stukken over hetzelfde deelaspect dezelfde kleur. Uit deze stukken wordt dan de belangrijkste informatie samengevat bij de resultaten.

2.7 Betrouwbaarheid

De leerlingen maken de enquête in een klaslokaal, de situatie is dus redelijk gecontroleerd. Doordat de enquête anoniem is kunnen de leerlingen een hogere mate van vrijheid ervaren om eerlijk te zijn. Doordat de hele klas geënquêteerd wordt ontstaat er een compleet beeld, waardoor de kans op toevalligheden van de individu kleiner wordt. De vragen met multiple choice antwoorden zorgen voor een grote controleerbaarheid en maakt het verzamelen van de gegevens makkelijk reproduceerbaar.

Het interview met de leerkracht vindt plaats in een klaslokaal en dus in een redelijk gecontroleerde setting. Het interview met de expert vindt plaats via beeld en dus staat het medium wel vast, maar situatie bij de expert is niet controleerbaar. Zes vragen zijn van tevoren al vastgesteld, dus de basis van het interview is herhaalbaar. Daarnaast is er ook ruimte voor doorvragen aan de hand van de gegeven antwoorden. De leerkracht en expert worden beiden als enige geïnterviewd, waardoor er veel afhangt van één persoon. Om dan toch een zo volledig mogelijk beeld te krijgen is het van belang om alle informatie die deze twee personen hebben te verkrijgen. Hierbij helpt het om te door te kunnen vragen. Doordat maar twee personen worden geïnterviewd kan een subjectieve situatie ontstaan, omdat de stemming en situatie van deze mensen kan meespelen bij hun antwoorden en dit kan niet gecompenseerd worden door andere geïnterviewden binnen dezelfde groep, want die zijn er niet.

2.8 Validiteit

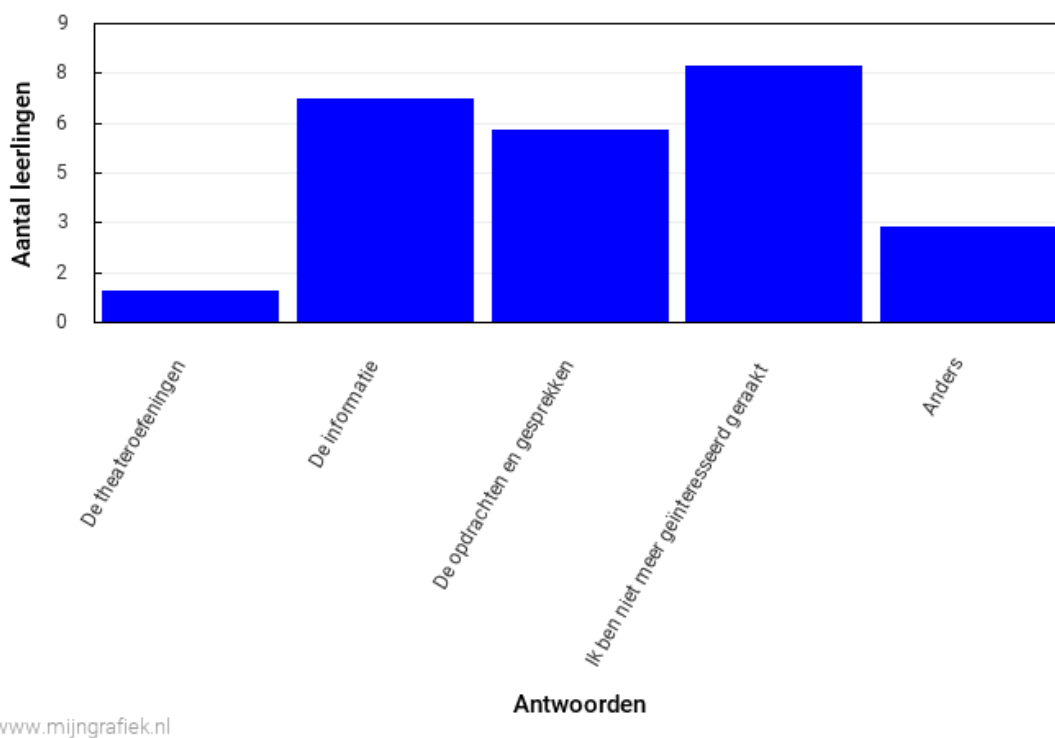
Binnen dit onderzoek vindt triangulatie plaats. Ten eerste ontstaat bronnentriangulatie, doordat drie perspectieven geraadpleegd worden: leerlingen, leerkracht en expert. Ook binnen het literatuuronderzoek worden bronnen van verschillende organisaties geraadpleegd uit binnen en buitenland. Daarnaast wordt er in dit onderzoek methodetriangulatie ingezet. Er wordt een enquête gebruikt en er worden twee interviews ingezet. Noemenswaardig is dat de leerlingen in de enquête hun eigen gedrag inschatten. Daardoor wordt alleen de perceptie van het gedrag gemeten en niet het daadwerkelijke gedrag. Toch wordt deze methode ingezet, vanwege de controleerbaarheid van de verkregen resultaten en daardoor ook de mogelijkheid om dit onderzoek te herhalen. Om te komen tot de ontwerpeisen is gesproken met leerkracht en leerlingen. Bij het onderzoek naar de uitvoerbaarheid en bijdragen van de lessenserie worden zowel leerlingen, leerkracht en expert gevraagd naar hun feedback en ervaringen. Procesvaliditeit komt ook op verschillende manieren terug. Door contextanalyse is duidelijk in kaart gebracht welke benadering past bij OBS het Karrepad. Er is verbinding met veel verschillende theoretische bronnen aan de basis van het ontwerp. Het proces en de analyse zijn stap voor stap opgeschreven, dus duidelijk navolgbaar. Tijdens het proces zijn mensen van buiten de organisatie gevraagd kritisch te kijken naar het proces en het onderzoek, dus er zijn meer mensen betrokken.

Hoofdstuk 3 Resultaten

De resultaten worden laten zien per meetinstrument. Zie bijlage voor een compleet overzicht van alle antwoorden bij alle vragen, categorieën en transcripten.

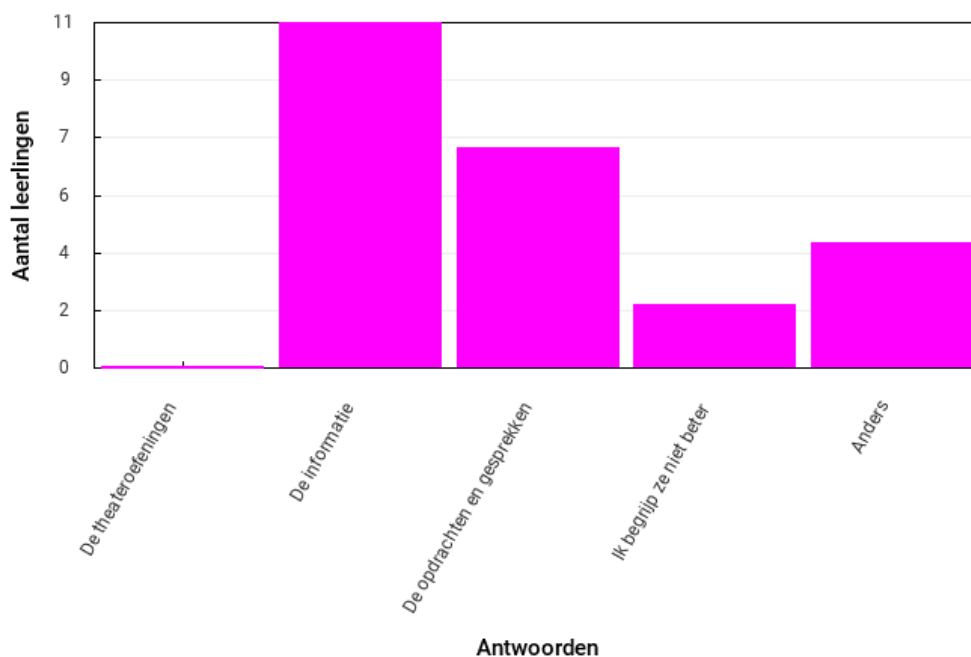
Enquête

Uit de eerste vraag valt te halen dat 48%(10) van de kinderen zegt dat 1 of meer onderdelen ervoor hebben gezorgd dat ze meer geïnteresseerd zijn geraakt in mensen met een andere genderidentiteit of seksuele oriëntatie. Uit grafiek 1 valt af te lezen dat vooral de informatie en opdrachten en gesprekken hebben bijgedragen.

Grafiek 1: overzicht gegeven antwoorden vraag 1: Door deze lesonderdelen ben ik meer geïnteresseerd geraakt in volwassenen en kinderen met een andere seksuele identiteit of een andere genderidentiteit dan ikzelf.

Uit de antwoorden op vraag twee valt te halen dat 71.4% (15) van de leerlingen vindt dat ze door een of meerdere lesonderdelen meer begrip hebben gekregen voor mensen met een andere genderidentiteit of seksuele oriëntatie. Uit grafiek 2 valt te af te lezen dat de theateroefeningen nooit genoemd worden en de informatie het meest.

www.mijngrafiek.nl

Grafiek 2: overzicht gegeven antwoorden vraag 2: Door deze lesonderdelen begrijp ik kinderen en volwassenen met een andere seksuele oriëntatie of genderidentiteit beter.

Bij de vraag over reductie van schelden hebben 8 kinderen voor het antwoord 'Anders' gekozen. Daarvan zegt 1 kind dat de hele les ervoor heeft gezorgd dat er minder wordt gescholden. 2 kinderen zeggen dat er iets minder wordt gescholden. Één kind geeft aan dat de opdrachten en gesprekken hebben bijgedragen aan reductie van schelden. De andere kinderen geven aan dat er niet minder wordt gescholden of weten het niet.

Bij de vraag over reductie van fysiek geweld en buitensluiten zegt 19% (4) van de leerlingen dat er minder geweld wordt gebruikt of buitengesloten wordt na de lessenserie. 11 kinderen hebben een eigen antwoord bijgevoegd. Daarvan geven acht kinderen aan dat er sowieso al niet werd buitengesloten of geweld werd gebruikt in de klas.

5 leerlingen (23.8%) denken door de lessenserie meer na over de eigen seksuele oriëntatie of genderidentiteit.

Hieronder percentages en aantallen van leerlingen die een antwoord hebben gegeven, passend bij het juiste gebruik van de term, zoals beschreven in de literatuur.

Vraag	Term	Aantal leerlingen met passend antwoord	percentage	categorieën
6.	genderidentiteit	12	57.1%	Voorbeelden over jongens en meisjes, uiten van gender op spectrum
7.	seksuele	8	38.1%	op wie je valt, uitleg door middel

	oriëntatie			van voorbeeld
8.	seks	7	33.3%	hoe je geboren bent
9.	genderexpressie	7	33.3%	gaat over uitingen en gedrag
10.	heteroseksualiteit	13	61.9%	mannen+vrouwen in relatie
11.	homoseksualiteit	18	85.7%	mannen die op mannen vallen
12.	lesbienne	18	85.7%	vrouwen die op vrouwen vallen
13.	biseksualiteit	18	85.7%	vallen op meerdere genders, vallen op meerdere geslachten, vallen op jongens en meiden
14.	transgender	16	76.2%	ontevreden over eigen geslacht, verkeerde lichaam, voorbeelden van meisje naar jongen of van jongen naar meisje

Tabel 1: percentage passende antwoorden per term.

Wat verder opvalt is dat de antwoorden voor transgender erg uiteenliggen. Transgender wordt op meer dan vijf manieren uitgelegd. Ook wordt gender en geslacht bij alle antwoorden door elkaar gebruikt.

Interview leerkracht

Stimuleren empathie

Over de interesse zegt de leerkracht het volgende: “De interesse was er natuurlijk al, voor een aantal. Dus in principe ben je daar op ingesprongen en heb je dat uitgelegd. En de weken daarna, de week daarna hebben de leerlingen er natuurlijk regelmatig over gepraat. Dus eh in dat geval ja stimuleert het wel.” In de week na de eerste les vertelden de jongens in de kleedkamer na de gym elkaar dat je echt respect moet hebben voor iedereen die een andere keuze heeft, nadat een jongen zei dat hij niks had met homo’s.

Stimuleren positief gedrag

Leerkracht hoort kinderen niet meer over LHBT termen. In de eerste paar dagen was er een opleving. Daarna viel het in de acceptatie. Ze blijven er niet lang bij stil staan. De lessenserie heeft niet geleid tot meer pesten, fysiek geweld of buitensluiten. Ook leerlingen die tijdens de les iets over hun LHBT identiteit hebben verteld zijn daar daarna niet mee bestookt. Het fysiek buitensluiten en het geweld is verder niet verminderd, omdat het voor de lessen ook al niet aanwezig was.

Uitvoerbaarheid

De opdrachten in de taak waren helder. Nog beter zou zijn om de lessen in de weektaak te integreren, omdat de kinderen dan de noodzaak van de lessen meer ervaren. Nu hebben niet alle kinderen de opdrachten gemaakt. De opdrachten tijdens de lessen waren ook helder. Dit was te

merken aan de schitterende vragen die de kinderen stelden. Ook tijdens de gesprekken luisterden bijna alle kinderen naar de leerkracht en naar elkaar, en daar leerden ze van. Voor de lessen hoefde verder alleen wat papier en stenciltjes gebruikt te worden. De lessen waren netjes binnen het uur klaar. Van de post-its opdracht, waarbij kinderen vragen moesten bedenken waarop ze daarna zelf antwoorden vonden, kwam minder terecht. Volgens de leerkracht is dat de tijd van het jaar. Aan het begin van het jaar, maar wel na de gouden weken, zou de respons effectiever zijn.

Interview expert

Stimuleren empathie

Volgens de expert is er binnen de lessenserie veel ruimte voor het delen van de eigen ervaring. Wanneer die dialoog er is komt men altijd tot nieuwe inzichten. Facilitatie moet zo plaatsvinden dat bijvoorbeeld stereotype denkbelden en respectloos gedrag meteen besproken wordt. Daarnaast kan een vorm als 'over de streep' ook een goede toevoeging zijn. Over de streep brengt mensen vaker dichterbij elkaar. Voor de tweede en derde les had een terugkoppeling kunnen helpen om de verkregen kennis te actualiseren.

Stimuleren positief gedrag

Daarnaast denkt hij dat les drie beter de eerste les zou kunnen zijn. Op die manier werk je van breed respect naar een kleiner onderwerp. De lessenserie zou tot reductie van schelden met LHBT termen kunnen leiden. De informatie helpt hierbij, vanwege de vergaarde kennis en de vergaarde empathie via dialoog. De leerlingen zullen minder snel bewust schelden met LHBT termen. De expert durft niet te zeggen of door deze les minder buitensluiting of fysiek geweld zal worden gebruikt. Er wordt op dit thema sowieso niet vaak buitengesloten, maar wel op andere thema's. Het zou kunnen helpen om tijdens de lessenserie met de kinderen een manifest te maken, dat elk kind tekent. Dit manifest bestaat uit afspraken over hoe om te gaan met elkaar en hoe LHBT'ers te respecteren. Zo een manifest helpt soms gedrag te veranderen.

Stimuleren kennis

Door dit thema te bespreken en uit te beelden zullen de kinderen over de eigen identiteit gaan nadenken. Het filmpje van de astronaut is een goed filmpje om te gebruiken bij deze leeftijdsgroep om de termen uit te leggen. Verder vindt de expert dat voornaamwoorden ook belangrijk zijn om in de lessenserie te bespreken. Daarnaast mist hij een stuk over mensen van kleur en over diversiteit in het algemeen. Want de kennis over diversiteit gaat ook over respect en gedrag.

Uitvoerbaarheid

De sculpturen zijn wellicht voor de kinderen in groep acht wat moeilijk te vormen, omdat ze misschien nog niet genoeg kennis of ideeën hebben over de verschillende termen. Deze opdracht is voor de kinderen wellicht niet helder. Daarnaast denkt de expert dat kinderen in groep 8 tijd nodig hebben om de kennis te verwerken. Het zou verstandig zijn, wanneer de tweede en derde les beginnen met een herhaling van de termen.

Hoofdstuk 4 Discussie

Conclusie

De theateroefeningen hebben bijna niet bijgedragen aan het respectvol omgaan met seksuele diversiteit in de klas. Vooral de informatie, dialoog en verwerkingsopdrachten hebben de empathie van de kinderen gestimuleerd. Door de lessenserie is ongeveer een kwart van de klas gaan nadenken over hun eigen seksuele oriëntatie of genderidentiteit. Bij de uitleg vallen kinderen vaak terug op het binaire van man en vrouw, ook al werd in de lessenserie aandacht besteed aan het feit dat er meer genders zijn. Er zijn minder kinderen die weten wat heteroseksualiteit betekent dan wat homoseksualiteit betekent, terwijl heteroseksualiteit in de maatschappij nog steeds de norm is. Na de lessenserie hebben kinderen nog moeite om te begrijpen wat gender en transgender betekent. Een aantal kinderen verwisselen de termen gender en geslacht. De termen seksuele oriëntatie, sekse en genderexpressie worden door minder dan 40% van de leerlingen op een manier passend bij de betekenis van de term uitgelegd. Twee van deze termen, sekse en genderexpressie, hebben vooral te maken met de term transgender. Op het gebied van gender komt de informatie dus nog niet helemaal aan bij de leerlingen.

Ook de gesprekken en opdrachten hebben bijgedragen aan het respectvol omgaan met seksuele diversiteit. Dit kon zo zijn, omdat de regels aan het begin van de lessenserie goed duidelijk waren gemaakt. De lessenserie heeft echt wat met de kinderen gedaan. Na de gymles kwam het onderwerp bijvoorbeeld in de jongenskleedkamer ter sprake. Respectvol gedrag is minder duidelijk veranderd. Dit komt voornamelijk doordat er al niet veel werd buitengesloten of geweld gebruikt. Wel zegt een viertal kinderen dat er sinds de lessenserie minder wordt gescholden met LHBT termen en dat er minder wordt buitengesloten en geweld gebruikt. De lessenserie heeft ook niet gezorgd voor het ontstaan van meer fysiek geweld en buitensluiting.

De verwerkingsopdrachten waren taakgericht en helder. Wel was het beter geweest als deze op de weektaak had gestaan. Door de dalton cultuur in de klas heeft de weektaak een belangrijke functie. Er was geen extra materiaal nodig en de lessen hadden de juiste lengte. De post-it opdracht had weinig output. De lessenserie zou het wellicht beter doen aan het begin van het jaar, na de gouden weken.

Volgens de expert zal deze lessenserie kunnen zorgen voor meer begrip en interesse bij de leerlingen, omdat het onderwerp ter sprake komt met genoeg ruimte voor discussie. Empathie wordt door de kinderen aangewakkerd door het uitbeelden van termen en de dialoog. Daarbij is een goede facilitatie van de leerkracht van belang. Waarschijnlijk zal de lessenserie het bewust schelden met LHBT termen reduceren. De lessen missen een moment van herhaling aan het begin. Daarnaast mist de expert informatie over voornaamwoorden, mensen van kleur en diversiteit in het algemeen. De expert durft niet te zeggen of de les buitensluiten en fysiek geweld zal tegengaan.

Hoofdvraag: Hoe kan een lessenserie over seksuele diversiteit ingezet worden in groep 8 van het Karrepad om het respectvol omgaan met seksuele diversiteit te stimuleren?

Aan de basis van een lessenserie over seksuele diversiteit staat dat een goede leerkracht moet faciliteren, die een veilig klassenklimaat kan waarborgen. Daarbij is het stimuleren van empathie belangrijk. Hierbij helpt het om informatie te geven en een persoonlijk perspectief te zoeken. Dit persoonlijke perspectief kan van de leerkracht komen en wordt verwacht van de leerlingen, door met elkaar over het onderwerp te praten en door met vragen te komen. Door seksuele diversiteit te bespreken gaan kinderen er zelf over nadenken. Uit het onderzoek is naar voren gekomen dat de theateroefeningen veel minder bijdragen aan het respectvol leren omgaan met seksuele diversiteit dan de informatie, opdrachten en de dialoog. De informatie of opdrachten en dialoog zorgen bij de meeste kinderen voor meer begrip. Door de termen te bespreken leren de kinderen over seksuele diversiteit, maar de informatie over gender blijft minder goed hangen dan de informatie over seksuele diversiteit. De lessenserie is goed uitvoerbaar, zonder extra kosten. De leerlingen nemen de opdrachten minder serieus wanneer deze niet op de weektaak staan. De aangeboden lessen hebben volgens de expert genoeg ruimte voor dialoog, waardoor de kinderen zich in elkaar kunnen inleven. Wel mist de expert informatie over voornaamwoorden, mensen van kleur en diversiteit.

Discussie

Duidelijk is geworden dat door de informatie, gesprekken en opdrachten meer begrip is ontstaan voor LHBT'ers. Uit het onderzoek van Boersma bleek dat 23% van de leerlingen na een jaar nog wist dat de lessen de houding richting LHBT'ers had veranderd. In dit onderzoek in groep acht zeiden 15 kinderen (71.4%) een week na de lessenserie dat ze meer begrip hadden voor LHBT'ers. Daarbij moet benoemd worden dat het in dit geval niet om een effectmeting gaat. Wel kunnen we opmerken dat de lessenserie iets bij de kinderen teweeg heeft gebracht.

Bijna geen enkel kind geeft aan dat de theateroefeningen hebben bijgedragen aan de lessenserie. Uit onderzoek van Joronen et al (2011), bleek dat drama in klassensetting kan zorgen voor meer sociale contacten en minder pesten. In het geval van deze lessenserie is dat waarschijnlijk dus niet het geval geweest. Daarbij moet vermeld worden dat de kinderen zelf gerapporteerd hebben. Dus de lessen zouden wel hebben kunnen bijgedragen, maar dat de kinderen dat niet zo ervaren hebben. Het zou kunnen dat drie lessen met drama oefeningen niet genoeg waren om respectvol gedrag te stimuleren.

Daarnaast zeggen de leerkrachten en leerlingen dat er weinig verandering is te merken in gedrag als het gaat om fysiek geweld en buitensluiten, omdat dit al niet veel voorkwam. Bij de operationalisatie is respectvol gedrag geoperationaliseerd door te kijken naar fysiek geweld, buitensluiting en schelden met LHBT termen. Dat er geen verandering is aangegeven ten opzichte van reduceren van fysiek geweld en buitensluiten betekent uiteindelijk niet dat er helemaal geen gedrag is veranderd, dit is alleen niet onderzocht. Verder kan het zijn dat de vraag over fysiek geweld en buitensluiten te scherp gesteld was, waardoor kinderen hierop hebben geantwoord dat het niet gebeurde.

Binnen het ontwerp was de ruimte voor vragen en dialoog sterk. De leerkracht en expert benoemen beide het belang hiervan. De theateroefeningen waren zwak, wat blijkt uit de respons van de kinderen. De leerkracht en expert benoemen beide het belang van juiste facilitatie van de lessenserie. Volgens de leerkracht ging dat tijdens deze lessenserie goed. De laatste les zoomt uit op het thema respect, dit vond de expert zwak aan het ontwerp. De leerkracht benadrukte dat niet elk kind aan de opdrachten heeft gewerkt, omdat deze miste in de taak. Ook een terugkoppeling aan het begin van de les mistte.

In het onderzoek is niet gekeken naar de participatie en motivatie van de leerlingen tijdens de les. Onduidelijk is dus hoe de kinderen met de verschillende onderdelen hebben meegedaan en welke onderdelen aansloegen en welke onderdelen niet en waaraan dat gelegen zou kunnen hebben. De vragen over de termen waren sterk, omdat de leerlingen geheel zelf de antwoorden bij de term moesten opschrijven en daaruit werd duidelijk hoeveel kinderen de kennis hebben en op welke manier de kennis nog ontbreekt. Het gaat in deze studie niet om een effectmeting, dus het is niet te zeggen of deze lessenserie heeft gezorgd voor de kennis. Wel wordt duidelijk dat een aantal termen ondanks de lessenserie voor veel kinderen nog niet duidelijk zijn. De enquête vragen over gedrag en empathie zijn subjectieve vragen. Ze geven weer hoe de kinderen de situatie ervaren, maar niet hoe de situatie daadwerkelijk is. De interviews met de leerkracht en expert zijn belangrijk, omdat ze beide een ander perspectief laten zien. Daarnaast baseert de leerkracht zijn antwoorden van het interview op de uitgevoerde lessenserie en de expert op de papieren versie van de lessenserie. De uitgevoerde lessenserie is afhankelijk van de interactie en ziet er daardoor sowieso anders uit dan de papieren versie.

Verder is deze lessenserie opgezet voor deze groep acht en het is niet te zeggen of deze lessenserie ook in andere klassen of scholen op dezelfde manier ingezet kan worden met dezelfde resultaten. De expert kent de leerkracht en de groep niet en heeft zijn advies gegeven aan de hand van zijn expertise. Zijn antwoorden zullen dus met hetzelfde ontwerp op een andere school waarschijnlijk hetzelfde zijn.

Aanbevelingen

Voor een volgend ontwerp zou het goed zijn om de theateroefeningen eruit te halen, omdat uit het onderzoek naar voren komt dat deze weinig hebben bijgedragen aan het respectvol leren omgaan met seksuele diversiteit in de klas. Dit betekent dat deze ontwerpeis komt te vervallen. De informatie, gesprekken en dialogen kunnen in de lessenserie blijven, want deze hebben volgens het onderzoek juist wel bijgedragen. Daarnaast zou het goed zijn de lessen in de weektaak te verwerken. De expert heeft ook een aantal aanbevelingen en verbeterpunten. Voornaamwoorden, mensen van kleur en diversiteit kunnen als onderwerpen worden toegevoegd. Diversiteit zou als introductie een bredere basis kunnen vormen voor het concept seksuele diversiteit. Een aangedragen werkvorm is over de streep. Ook zou een manifest, met regels rond de omgang met LHBT's in de de school, kunnen zorgen voor toewijding van de leerlingen voor respectvol gedrag. Daarnaast kan elke les beginnen met een terugkoppeling, om de kinderen de tijd te geven over de besproken onderwerpen na te denken en er weer op terug te komen.

Voor een volgend onderzoek wordt aanbevolen een observatie toe te voegen tijdens de les, over de motivatie en participatie van de leerlingen bij de verschillende onderdelen van de les. Om erachter te komen of de lessenserie daadwerkelijk een effect heeft zou een volgend onderzoek een effectmeting kunnen omvatten. Daarnaast wordt aangeraden operationalisatie van respectvol gedrag op een andere manier te operationaliseren, door het bijvoorbeeld pesten te noemen. Dit onderzoek zegt alleen iets over de implementatie van deze lessenserie in deze groep acht. Om erachter te komen in welke situaties deze lessenserie doet wat deze behoort te doen, moet ook in deze nieuwe situaties opnieuw onderzoek worden uitgevoerd.

Literatuurlijst

- Aandacht voor seksuele diversiteit*: (2016, 4 juli). Gay&School.
<https://www.gayandschool.nl/thema/de-kerndoelen/#1-respect>
- Anders in de klas*. (2016, 19 juli). Gay&School.
<https://www.gayandschool.nl/kennisbank/anders-in-de-klas/>
- Boal, A. (2005). *Games for Actors and Non-Actors* (2de editie). Taylor & Francis.
- Boersma, H. (2013, mei). *Homo in de klas, een onderzoek naar de effectiviteit van een lesmethode rond seksuele diversiteit* (Thesis).
<https://www.gayandschool.nl/wp-content/uploads/sites/5/2015/07/onderzoek-HomoindeKlas-versie-03062013.pdf>
- Bron, J., Loenen, S., Haverkamp, M., & Van Vliet, E. (2015). *Seksualiteit en seksuele diversiteit in de kerndoelen*. SLO.
<https://www.rutgers.nl/sites/rutgersnl/files/PDF/seksualiteit-en-seksuele-diversiteit-in-de-kerndoelen.pdf>
- Butter, E. & Movisie. (2017). *neemt homoacceptatie toe en antihomogeweld af?* Kennisplatform Integratie & Samenleving.
<https://www.kis.nl/sites/default/files/bestanden/Publicaties/factcheck-neemt-homoacceptatie-af-antihomogeweld-toe.pdf>
- Centraal Cultureel Planbureau, & Kuyper, L. (2015, januari). *Jongeren en seksuele oriëntatie, ervaringen van en opvattingen over lesbische, homoseksuele, biseksuele en heteroseksuele jongeren*. CBS.
- COC Nederland. (2020, 13 maart). *Over ons*. <https://www.coc.nl/over-ons>
- COC Nederland. (z.d.). *Basisschool*. Paarse Vrijdag. Geraadpleegd op 16 mei 2021, van <https://paarsevrijdag.nl/basisschool>
- Dankmeijer, P. (2014). *Gewoon DOEN: Een handreiking voor leraren en uitgevers over de integratie van seksuele diversiteit in leermiddelen en in pedagogisch handelen*. EduDivers/Expertisecentrum voor Leerplanontwikkeling SLO.
https://www.poraad.nl/files/themas/school_kind_omgeving/edudivers-2014-gewoon-doen-handreiking-seksuele-diversiteit-in-leermiddelen.pdf
- de Graaf, D., van Pomeroy, E., Goedhart, V., den Otter, M., Pattipilohy, K., & Bron, J. (2016). *Methodiek dialoog als burgerschapsinstrument*. SLO en Diversion.
https://www.diversion.nl/site/assets/files/1732/16-013_di_bs_methodiek_pabo_2016_-_digi.pdf
- Donk, C., & Lanen, B. (2020). *Praktijkonderzoek in de school* (4de ed.). Coutinho.

- Dossier socratisch gesprek. (2021, 16 april). Het Socratisch Gesprek.
<https://hetsocratischgesprek.nl/dossier-socratisch-gesprek-achtergrond-en-uitleg/>
- EduDivers. (2017). *De wetenschap over respectvol omgaan met seksuele diversiteit op scholen*.
<https://www.gale.info/doc/dankmeijer-publicaties/EduDivers-2017-Effectieve-elementen-in-het-LHBTI-vriendelijk-maken-van-scholen.pdf>
- Horowitz, A., & Itzkowitz, M. (2011). LGBTQ Youth in American Schools: Moving to the Middle. *Middle School Journal*, 42(5), 32–38.
<https://doi.org/10.1080/00940771.2011.11461780>
- Joronen, K., Konu, A., Rankin, H. S., & Astedt-Kurki, P. (2011). An evaluation of a drama program to enhance social relationships and anti-bullying at elementary school: a controlled study. *Health Promotion International*, 27(1), 5–14.
<https://doi.org/10.1093/heapro/dar012>
- Loutzenheiser, L. W., & Stiegler, S. (2016). Youth. *Critical Concepts in Queer Studies and Education*, 473–481. https://doi.org/10.1057/978-1-137-55425-3_45
- Midha, G. (2010). *Theatre of the oppressed a manual for educators* (Master thesis). University of Massachusetts Amherst.
https://scholarworks.umass.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1010&context=cie_capstones
- Nederlands Jeugdinstituut. (2020, 5 juni). *De seksuele ontwikkeling van kinderen van 6 tot 12 jaar - (pre)puberteit*. Richtlijnen jeugdhulp en jeugdbescherming.
<https://richtlijnenjeugdhulp.nl/seksuele-ontwikkeling/de-seksuele-ontwikkeling-van-jeugdigen-van-0-tot-23-jaar/de-seksuele-ontwikkeling-van-kinderen-van-6-tot-12-jaar-prepuberteit/>
- NOS. (2020, 4 september). *Rutgers: 1 op 3 basisscholen geeft geen les over homoseksualiteit*.
<https://nos.nl/artikel/2346731-rutgers-1-op-3-basisscholen-geeft-geen-les-over-homoseksualiteit>
- Oriëntatie op jezelf en de wereld - Mens en samenleving - kerndoel 38*. (z.d.). SLO.
 Geraadpleegd op 21 maart 2021, van
<https://www.slo.nl/thema/meer/tule/orientatie-jezelf-wereld/kerndoel-38/>
- Redactie. (2020b, januari 22). *LHBTIA+ les op school: Kerndoelen blijven te vaag*. Onderzoeksredactie.
<https://onderzoeksredactie.fhj.nl/onderzoek/lhbtia-les-op-school-kerndoelen-blijven-te-vaag/>
- redactie. (2017, 25 februari). *Wat zijn de effecten van dramalessen op de groepsvorming van een (brug)klas?* wij-leren.nl.

<https://wij-leren.nl/dramalessen-positieve-groepsvorming-sociale-relaties-samenwerking.php>

Respect. (z.d.). In *Van Dale*. Van Dale uitgevers. Geraadpleegd op 11 april 2021, van <https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/respect>

seksue, gender en seksuele oriëntatie. (2020, 25 augustus). GSA Netwerk.
<https://www.gsanetwerk.nl/gender-en-seksuele-diversiteit/>

Voorlichting In De Klas. (z.d.). *Voorlichter worden* –. Geraadpleegd op 9 april 2021, van <http://voorlichtingindeklas.nl/voorlichter-worden/>

Waar begin je? Poster met handreiking. (2019, 17 mei). Gay&School.
<https://www.gayandschool.nl/kennisbank/begin-poster-handreiking/>